

LATVIJAS SOCIĀLĀ ATMIŅA UN IDENTITĀTE
MANUSKRIPTI

SOCIAL MEMORY OF LATVIA AND IDENTITY
WORKING PAPERS

Vita Zelče

ATMIŅAS TEKSTŪRA
OTRĀ PASAULES KARA PIEMINEKĻI BALTIJAS VALSTĪS

THE TEXTURE OF MEMORY
WORLD WAR II MONUMENTS IN THE BALTIC STATES

VALSTS
PĒTĪJUMU PROGRAMMA
NACIONĀLĀ
IDENTITĀTE

Vita Zelče

ATMIŅAS TEKSTŪRA

Otrā pasaules kara pieminekļi Baltijas valstīs

THE TEXTURE OF MEMORY

World War II Monuments in the Baltic States

Referāts 3. Eiropas komunikācijas zinātņu konferencē (Eiropas komunikācijas pētniecības un izglītības asociācija, Hamburga, 2010.gada 12.–15. oktobris)

Paper has been presented in the 3rd European Communication Conference (European Communication Research and Education Association (ECREA), Hamburg, October 12-15, 2010)

VALSTS
PĒTĪJUMU PROGRAMMA
NACIONĀLĀ
IDENTITĀTE

LATVIJAS SOCIĀLĀ ATMIŅA UN IDENTITĀTE
MANUSKRIPTI. 2010. 1. LAIDIENS

SOCIAL MEMORY OF LATVIA AND IDENTITY
WORKING PAPERS. 2010. VOLUME 1

ISSN 1691-9017

Lauras Āboliņas un Mārtiņa Zandberga vāka dizains

Rakstā aplūkota Otrā pasaules kara sociālās atmiņas sarežģītība Baltijā, kas atspoguļojas tam veltīto pieminekļu atmiņas tekstūrā. Pagātnes intensitāte ir veicinājusi bagātu pieminekļu topogrāfiju, turklāt to izveidošanas motivācijas ir bijušas atšķirīgas. Pieminekļi ir tapuši gan pateicoties atmiņu kopienu iniciatīvām, gan to uzstādīšanu noteikusi totalitārā vara.

Baltijas atmiņas tekstūra ir komplicēta, to nosaka skatījumā uz pagātnei atšķirīgu atmiņu kopienu pastāvēšanu. Vienai Otrā pasaules kara beigās Eiropā nozīmēja PSRS triumfu, otrai – padomju okupācijas un represiju atsākšanos. Referātā tiek iezīmēta šī Baltijas sociālās atmiņas problēma, kuras risinājumam tiks veltīti turpmākie pētījumi.

Atslēgvārdi: atmiņas tekstūra, atmiņas vietas, Baltija, Latvija, Otrais pasaules karš, atmiņas politika, pieminekļi, lokālā atmiņas karte

This paper discusses the complicated nature of social memories about World War II in the Baltic States, as reflected in the texture of memory which relates to monuments that have been established therein. The intensity of the past has promoted a wealth of monuments, and motivations for the establishment of monuments have differed. There are monuments which exist thanks to initiatives on the part of memory communities, while others were established at the instruction of the totalitarian regime.

The texture of memory in the Baltic States is complex. It is dictated by the fact that different memory communities exist in terms of views about the past. For one community, the end of World War II in Europe meant the triumph of the USSR, while for the other it meant the institution of the Soviet occupation and its attendant repressions. The author has analysed this aspect of the social memory of the Baltic States. Future research will be devoted to solutions for the issues that remain in place.

Keywords: the texture of memory, the sites of memory, Baltic, Latvia, Word War II, memory politics, monuments, local memory map

© Vita Zelče, 2010
© Laura Āboliņa, Mārtiņš Zandbergs,
vāka dizains, 2010

Saturs

Content

Atmiņas tekstūra: Otrā pasaules kara pieminekļi Baltijas valstīs	4
Baltijas pieredze: Publiskos atmiņas vietu transformācijas	
20. gs. 90. gados	5
Lokālā atmiņas karte	10
Daudzveidīgās un konfliktējošās atmiņas	12
Bibliogrāfija	15
The texture of memory: World War II monuments in the Baltic States	18
Baltic experience: Transformations of public	
places of commemoration in the 1990s	20
A local memory map	25
Diverse and conflicting memories	28
References	31
Attēli. Pictures	35

ATMIŅAS TEKSTŪRA

Otrā pasaules kara pieminekļi Baltijas valstīs

Džeimss Jangs (*Young*) savai 1992. gadā publicētajai grāmatai par holokausta atcerei veltītajiem pieminekļiem, to nozīmi un lomu sociālajā atmiņā ir devis nosaukumu "Atmiņas tekstūra" (*The Texture of Memory*). Jēdziens "tekstūra" raksturo atmiņas daudzveidību, sarežģītību, sociālo nozīmi, kā arī dažādu apstākļu, kopienu un indivīdu attieksmju, vietas, laika un vēl daudzu citu faktoru ietekmi uz pastāvošo atmiņu. Tādējādi atmiņas tekstūrā ieausti ļoti daudzi komponenti, kuru pamanīšana un novērtēšana ļauj saprast šo sociālo parādību. Pieminekļi ir viena no nozīmīgākajām, uzskatāmākajām un pamanāmākajām atmiņas tekstūras daļām, kas ne tikai ietver pagātnes pieredzi, bet arī atspoguļo konkrētajā pastāvošo attieksmi pret pieminekļi iemūžināto pagātnes norisi. Atmiņu kopienu, sabiedrības un valsts attieksmi pret šo pagātnes norisi.

Vēsturnieks Pjēra Norā (*Nora*) piedāvātais termins "atmiņas vietas" jeb precīzāk "atmiņas vietnes" (*sites of memory, lieux de mémoire*) apzīmē vietas, kur cilvēku grupas iesaistās publiskās aktivitātēs, ar kuru starpniecību pauž "kolektīvam kopīgas zināšanas [...] par pagātņi, uz kurām balstās grupas apziņa par vienotību un individualitāti". P. Nora atmiņu vietnēs iekļautas ne vien topogrāfiskās vietas, bet visdažādākās pagātnes un tagadnes attiecību veidojošas lietas, parādības, tradīcijas u.c., kas kalpo par cilvēku ikdienas uzvedības pamatu. Modernā atmiņa faktiski neeksistē pati par sevi un tradicionālā veidā – reāla cilvēka īstās atmiņās –, bet gan "arhivistiskā veidā" – dažādās cilvēkradītās formās, piemēram, pierakstos, dokumentos, filmās, ierakstos, televīzijas raidījumos, pieminekļos, suvenīros, tūrisma ceļojumos (Nora, 6–11). Atmiņu vietnes vērtējamas kā atmiņas atsauce ne vien pagātnes notikumus pārdzīvojušajiem, bet daudz lielākā mērā tiem, kas dzimusi jau pēc šiem notikumiem. Tādējādi "atmiņu vietnes neizbēgami kļūst par otrā kārtējuma atmiņu", proti, tās ir vietas, kur cilvēki atceras citu atmiņas (Winter, 2008, 62).

Atmiņas vietņu vidū īpaši svarīga nozīme ir pieminekļiem, jo telpu ap tiem mēdz aizpildīt visdažādākās atmiņas/aizmiršanas un pieminēšanas norises un nozīmes. Ikdienā cilvēku attieksme pret pieminekļiem publiskajā telpā ir samērā vienaldzīga, faktiski tie tiek ignorēti. Tas ir sava veida paradokss, ka ielās un laukumos cilvēkam ikdienas ritmā faktiski nav nemanāmākas lietas par pieminekli. Naidis pret noteiktiem pieminekļiem uzliesmo kopā ar naidu pret varu, kuras simbolus tie iemieso. Šādās brīžos pieminekļi var radīt satraukumu sabiedrībā un kļūt par puļa vardarbības objektu (Gombrich, 153–154). Pieminekļi un skulpturālie veidojumi tiek izmantoti, lai tajos ietvertu varas un politisko spēku prasībām atbilstošu idejisko un arī ideoloģisko noslogojumu. Ruta Čaupova raksta: "Telpā brīvi stāvošus tēlniecības darbus nav pārāk grūti pārvietot vai demontēt. To piesaiste ideoloģiskiem

uzdevumiem rada situācijas, ka varu maiņu laikos vai dažkārt arī gaumes un stilistisko izmaiņu pavērsienos nebūtībā pazūd gan pieminekļi, gan dažādi citi pilsētvidē iedzīvojušies skulpturāli darinājumi. Cilvēki pat ir pieraduši, ka, politiskajām un varas sistēmām mainoties, viens no radikālās rīcības izpaudumiem vidē saistās ar nevēlamu – visbiežāk nīstā režīma vadoņu – pieminekļu un piemiņas zīmju novākšanu. Tā var būt pūļa grautiņā veikta izrēķināšanās vai dažkārt klusībā nokārtota administratīvā atbrīvošanās no nevēlamajiem publiskās telpas objektiem.” (Čaupova, 2004, 170)

Pieminekļi ir medijs, kas ar pagātnes vērtējuma, simbolu un rituālizrāžu starpniecību translē noteiktā laikā un situācijā svarīgu informāciju un veido attieksmes. R. Čaupova monumentus devē par “smagsvara medijiem” (Čaupova, 2006, 156). Pieminekļi (arī ielu nosaukumi) ir arī pilsētu un lauku vides būtiska (lai gan bieži mainīga) sastāvdaļa. Tie, protams, mēdz pastāvēt arī vien kā “nevainīgs” estētisks rotājums, vidi papildinošs elements, tomēr biežāk pieminekļu uzdevums ir kalpot par noteikta politiska un/vai kultūras vēstījuma nesēju. Atmiņa nav vienkārša pagātnes notikumu kolekcija, bet tā ir saknota noteiktās vietās un vizualizēta būvēs un pieminekļos. Var sacīt, ka atmiņa virknējas jeb sakārtojas ap kolektīvas atceres vietām, kas savukārt ļauj īstenot kopīgas atcerēšanās un pieminēšanas rituālizrādes vai arī demonstrēt – aizmiršanu. Laika ritējumu sašķel svarīgi simboliski datumi un notikumi un to publiskie rituāli, kas risinās “atmiņas vietās”. Publiskā kolektīvā atmiņa nemitīgi kartē pastāvošos mītus par sevi un sapratni par pasauli. Šis kartēšanas process ir individuālās un grupas identitātes nemitīgā veidošanas un uzturēšanas procesa sastāvdaļa. Tā arī simboliski tiek kodēta publiskajos pieminekļos un tiem piederīgos rituālos (Johnson, 293–294).

Jāteic, ka “publiskā komemorācijas ir gan neapstrīdama, gan nenoturīga” (Winter, 73). Laiks un cilvēki, tā noteiktā atmiņas mainība arī rada, noliedz, atjauno, nomaina, ignorē pieminekļus. Tomēr, neraugoties uz tā vai cita laika to aktuālo statusu, pieminekļi ir atmiņas tekstūrā saglabājās, vienīgi mainot nozīmīguma toņa spilgtuma reģistru.

Baltijas pieredze:

Publiskos atmiņas vietu transformācijas 20. gs. 90. gados

Vairākkārtīgā politisko režīmu maiņa Baltijas valstīs noteica arī vairākus varu veidotos atmiņas ietvarus (*framework*). Totalitārisma apstākļos varas atmiņas ietvars tika piepildīts ar varas akceptēto atmiņas saturu, nepieļaujot nekādu variāciju pastāvēšanu. Arī pieminekļu uzstādīšana un nojaukšana bija totalitāro varu politikas daļa. Atmiņas funkcionēšanai Baltijā raksturīga sarežģītība un daudzslāņainība, kas iemieso 20. gs. pieredzēto lielos zaudējumus un upurus un izdzīvojošo nepieciešamību ar to samierināties.

Baltijas valstu 20.gs. vēstures ir radnieciskas, tāpat arī atmiņas tekstūra. Šajā referātā vairāk runāšu par Latviju, kas man ir labāk zināma, taču visām minētajām līdzīgas, pat analogiskas norises var vērot arī Lietuvā un Igaunijā. Arī pieminekļu kartējuma meti pamatlīnijās ir tādi paši. Vēl vēlos piebilst, ka Latvijas Universitātē šogad ir uzsākts pētījums par Latvijas sociālo atmiņu,

kura uzdevums ir izsekot tās funkcionēšanai un sociālajai nozīmei. Otrā pasaules kara sociālā atmiņa ir šā pētījuma pirmā posma uzmanības lokā. Hronoloģiski tajā ietverts ne vien tradicionāli ar Otro pasaules karu saprastais laiks no 1939.līdz 1945.gadam, bet arī nākamie gadi, jo padomju karaspēks Baltiju neatstāja līdz ar nacisma sagrāvi, bet uzsāka šo valstu intensīvu sovetizāciju un iedzīvotāju represijas. Varmācība tās atklātā izpausmē norima vien līdz staļinisma beigām, savu kulmināciju piedzīvojot 1949.gada 25.martā, kad vienā naktī no Baltijas tika deportēti vairāk nekā 100 000 cilvēku (Riekstiņš, 35). Šajā referātā vēlos piedāvāt atmiņas un tās vietu transformāciju, sabrūkot PSRS un veidojoties neatkarīgām valstīm, apskatu un vienas lokālās atmiņas kartes aprakstu.

Padomju totalitārajā režīmā, kurā Baltijas valstis atradās turpat pusgadsimtu, vara pilnībā kontrolēja publiskajā telpā esošos vēstures naratīvus, vēl precīzāk – tā noteica un vadīja vēstures rakstīšanu un visas tās mediētās formas. PSRS valsts kontrole pār vēstures tekstuālo resursu radīšanu un lietošanu vērtējama kā galēja. Vara arī tiecās iegūt absolūtu kontroli pār kolektīvo atcerēšanos. Manipulācijas ar pagātņi un vēstures kontrole lielai daļai padomju cilvēku "atņēma" viņu sociālo atmiņu (Wertsh, 67-76). Dzīvi bez savas vēstures, bez atcerēšanās kirgīzu rakstnieks Čingīzs Aitmatovs ietvēris simboliskajā mankurta – bezatmiņas verga – tēlā romānā "Un garāka par mūžu diena ilgst ...", kas ieguva milzīgu atsaucību Padomju Savienība atklātības periodā un sekmēja *atcerēšanās* atmodu. Padomju cilvēka kolektīvajai atmiņai iegūstot makurtisma formu un paliekot tajā ilgos totalitārisma gadus, publiskajā telpā pastāvēja vienīgi varas radītais vēstures diskurss. Tas savukārt uzturēja šīs varas leģitimitātes diskursu, tā labā Padomju Savienība varēja tikt un tika mainīta vēsture. Ikviens pagātnes notikums, aktors, laiks un telpa varas aktuālo interešu dēļ varēja/tika aizstāts ar citu vai arī izslēgts no vēstures stāsta. Dž. Vertšs (*Wertsh*) šo situāciju dēvē par "vienbalsīgo oficiālo kolektīvo atmiņu", ko rada padomju izglītības sistēma, mediji, ideoloģija, represijas un bailes (Wertsh, 67–76).

Pēdējais atmiņas transformācijas vilnis Baltijā sākās 80. gadu beigās, kad Padomju Savienības perestroikas ietvaros tika īstenota atklātības politika. Tā ietvēra arī padomju valsts vēstures publiskos revīziju, tādējādi ar vēstures falsifikācijas nolieguma palīdzību cerot iegūt sabiedrības uzticību, iesaistīt to *perestroikas* norisēs un padomju iekārtai piešķirot dzīvotspēju. Tomēr Baltijas padomju republiku vēsturiskās likumības bojāeja sākās līdz ar vārda "okupācija" izskanējuma publiskajā telpā. Jauniegūtās zināšanas par padomju iekārtas pāridarījumiem – Molotova-Ribentropa pakta slepeno pielikumu saturu, neatkarīgo valstu iznīcināšanu, cilvēku nogalināšanu un deportācijām uz Sibīriju gan padomju varas pirmajā gadā, gan arī pēc 1945. gada, Sarkanās armijas zvērībām un marodierismu, pret civiliedzīvotājiem vērsto "tautas ienaidnieku" "birku" politiku – no morāles viedokļa darīja nelikumīgu Baltijas esību Padomju Savienības sastāvā. Šo periodu var dēvēt par kolektīvās atmiņas 'buma' laiku. Trīs gadus publisko telpu uzkaitēja šokējoši dati par nogalinātajiem un deportētajiem Latvijas cilvēkiem un viņu dzīli personiski un emocionālie stāsti par piedzīvoto, kā arī informācija par padomju varas pasākumiem, kuriem bija šī atmiņas daļa jāiznīcina. Proti, par nogāztajiem

pieminekļiem, iznīcinātajām kapsētām un piemiņas zīmēm, pieminēt aizliegtajiem vēstures notikumiem (padomju represijām, deportācijām, holokaustu) un personībām (Zelče, 45– 47).

Atmiņa kļuva par vienu no galvenajiem politiskās mobilizācijas līdzekļiem Latvijas valstiskās neatkarības atgūšanā. Publiskajā telpā izskanējušais vēstījums par Baltijas tautai nodarītajām vēstures pārestībām attaisnoja baltiešu separātismu citu padomju republiku skatījumā. Padomju režīma pārīnodarījumu baltiešiem vēstures atsegumam bija būtiska loma padomju mitoloģijas publiskajā delegitimitēšanā un tas sekmēja nacionālās pašapziņas modināšanā citās padomju republikās (Sherlock, 125-126). Diskreditēto padomju varas oficiālo vēstures mītu vietā stājās "dziļš vēsturisks aizvainojums un jauni, nacionālistiski mīti" (Sherlock, 148). Arī nepieciešamība sakārtot savas attiecības ar pagātņi un samaksāt simbolisko parādu par padomju režīma piespiesto savu represēto tuvinieku un draugu noliegšanu un aizmiršanu.

80. gadu nogalē un 90. gadu sākumā sākās padomju varas iznīcināto pieminekļu atjaunošana un arī jaunu pieminekļu uzstādīšana. Tas bija atmiņu kopienu iniciatīvu laiks. Gandrīz vai ikkatrā apdzīvotajā vietā tika uzstādīts piemineklis staļinisma (padomju) represiju upuriem, arī nacionālajiem partizāniem un citiem cīnītājiem pret padomju okupāciju. Parasti represiju upuru pieminekļi pārsvarā bija vienkārši, – lieli un izteismīgi laukakmeņi vai balti koka krusti ar iegravētiem piemiņas veltījumu, dažkārt arī ar represēto vārdiem. Šīs piemiņas vietas tika uzstādītas pilsētu un ciemu centros, represiju vietās, represēto apbedījuma vietās, kā arī veidotas performatīvas kapavietas kapsētas. Piemiņas zīmes tika nogādās arī uz GULAG vietām Krievijā un deportēto baltiešu noņemtajām vietām. Savā nozīmē represēto pieminekļi bija līdzīgi Pirmā pasaules kara nezināmā karavīra kapam, kura simboliskā nozīme bija tālumā bojāgājušo mājup atgriešana kaut tikai piemiņas zīmes formā. Atmiņu kopienu padomju režīma upuru pieminekļu veidošanas kustībā var saskatīt līdzības ar Džeja Vintera (*Winter*) aprakstīto piemiņas zīmju veidošanu Pirmajā pasaules karā kritušajiem Eiropā (Winter, 1995, 68–116). Arī Baltijas valstīs 20. gs. 20. gados karavīru kapsētu sakārtošana un pieminekļu uzstādīšana bija atmiņas kultūras galvenā izpausme. Daļēji šķiet, ka pēc 60 gadiem notiek vēstures atkārtotāšanās. Arī tolaik, sakārtojot Pirmā pasaules kara karavīru kapus un uzliekot pieminekļus, tāpat kā 80. gadu beigās un 90. gadu sākumā, tika naivi cerēts, ka upuri ir pienācīga samaksa par vēstures pāridarījumiem un izdzīvojušie, godājot piemiņu, var raudzīties labākā rītdienā.

Pieminekļi karavīriem un represētajiem tika veidoti kā nacionālā lepnuma zīmes, kurās tika ietverts ne vien spēcīgs estētiskais, bet arī politiskais vēstījums. Pieminekļu uzdevums bija mazināt dzīvo cilvēku zaudējumus, sāpes, dziedēt traumu, būt par to simbolisko vietu, kur dzīvie varēja veidot attiecības ar kritušajiem, maksāt savu simbolisko dzīvi palikušo parādu, demonstrēt cieņu represētajiem, kuri zaudēja savu dzimteni (gāja bojā padomju ieslodzījuma vietās un izsūtījumā vai arī pēc represijām apmetās uz dzīvi citviet). Padomju represiju upuru pieminekļi ir pieminēšanas rituāla vieta 14. jūnija un 25. marta masu deportāciju atceres dienā un citās valstī svarīgās

piemiņas dienās. Tie kalpo arī par represēto un viņu tuvinieku kā sociālās grupas kopīgās atmiņas un identitātes uzturētāju.

Baltiešu kolektīvajā atmiņā un vēstures konstrukcijā 90. gados dominēja padomju režīma upuru pieminēšana. Vāktas, pētītas un publicētas tika atmiņas par pārdzīvoto represijās, par to aizrauto un skarto cilvēku likteņstāstiem. Piemēram, latviešiem, kā raksta Vieda Skultans, stāsti par represijām veido latviešu identitātes galveno iezīmi, tāpat kā ebrejiem – holokausta atcere. Latviešu dzīvesstāstu mezglpunktus veidoja arests, deportācijas, izsūtījums un atgriešanās dzimtenē, šie naratīvi kompensēja mūža laikā piedzīvoto aizvainojumu un pazemojumu. Latviešu stāsti ietvēra vardarbību gan (šaurākā nozīmē) kā fiziskus pāri nodarījumus, gan arī (plašākā nozīmē) kā strukturālu ikdienasdzīves, izredžu un plānu sagraušanu. Skultans atzīst, ka latviešu stāsti apliecina, ka šie tik ļoti daudzos cilvēkus skārušie viņu dzīves izārdošie notikumi vieno personisko un kolektīvo pieredzi. Represēto pagātni ir noteikusi vēstures brutālā gaita, ko mainīt vai novērst nav bijis iespējams. Latviešu dzīves pieredzes stāstos jēdziens "vēsture" vienādojās ar "likteni" (Skultans, 765–777). Arī citi pētnieki atzīst, ka deportācijas pieder pie notikumiem, kas atstājuši vislielāko ietekmi uz latviešu apziņu. Ar tām var izskaidrot, kāpēc latvieši nepretojās vai salīdzinoši maz pretojās nacistu okupācijas režīmam un pat sadarbojās ar to, kāpēc liels skaits cilvēku 1944. gadā bēga uz Rietumiem, kāpēc pēc kara ieročus tik ilgi nenolika nacionālie mežabrāļi, kāpēc 1949. gadā zemnieki stājās kolhozos u.c. Mutvārdu vēstures liecības rāda, ka "deportācijas līdz ar imigrantu nelegālo iebraukšanu Latvijā pēckara gados (turklāt imigranti bieži vien iekārtojās izsūtīto mājvietās) tiek raksturotas kā padomju okupācijas nelikumības izpausmes un reizē arī kā tās spilgtākā iezīme". Deportēto atmiņu stāstos izteikta ir netaisnības izjūta, vēlme atgūt sabradāto pašcieņu, vēlēšanās rast atbildi – kāpēc tieši viņam/viņai ir nācies izniekot savu dzīvi un saprast savu vainu notikušajā, vienlaikus apzinoties: "kāpēc justies vainīgam par to, par ko pats neesi atbildīgs?" (Kīlis, 123–127). Tas arī skaidro šo piemiņas zīmju nozīmi atmiņas tekstūrā.

Ar īpašu rūpi noritēja leģionāru – Otrā pasaules kara laikā nacistu armijā mobilizēto – brāļu kapu sakārtošana. Šie cilvēki – gan kritušie, gan izdzīvojušie – visu padomju posmu bija padomju vēstures un atmiņu politikas ķīlnieki – mirušie kā cilvēki bez kapa vietas, dzīvie kā "tautas ienaidnieki", kurus pašus un viņu ģimenes locekļus Padomju Savienībā lielākas vai mazākās represijas un dzīvesdarbības aizliegumi pavadīja visu mūžu (sk. Vilciņš). Arī šo kapsētu iekārtošana bija simboliska parāda nokārtošana, jo visu padomju okupācijas laiku šo cilvēku pēdējās atdusas vietas bija izslēgtas no publiskās kolektīvās atmiņas un Latvijas ainavas. Leģionārus var dēvēt par "zaudēto paaudzi", jo viņu dzīvi modelēja totalitāro varu – nacistiskās Vācijas un komunistiskās PSRS – karš, gan padomju represīvā sistēma, kurā nonāca itin visi gan piespiedu, gan brīvprātīgi pret Padomju armiju karojuši. Leģionāru kapi – pieminekļi, plāksnītes ar bojāgājušo vārdiem, zālieni un ziedu kārtējumi – simboliski arī nozīmēja Otrā pasaules kara beigas un dzimtenes vārta atvēršanu zaudētajiem un vēstures noliegtajiem cilvēkiem (Brūvelis, 364–409; Laar, 434–473).

Leģionāru kapuvietas kļuva par daudz apmeklētām publisko atceru un sēru vietām. Tās bija un ir īstas zemē un ainavā sakņotas piemiņas vietas, kur simboliski "nolikt" gadu desmitiem ilgo rūgtumu par Otrajā pasaules karā, padomju represijās zaudētajiem cilvēkiem un dzīvi padomju iekārtā. Raugoties no šī sēru un pieminēšanas viedokļa, leģionāru ģimenes locekļiem un draugiem pat nebija svarīgi, ka kritušajiem bija "nepareizā" forma un viņi karoja "nepareizajā pusē", ka, raugoties no pagātnes vērtējuma globāla skatpunkta, viņi, karojot nacistu armijā, atbalstīja visnoziedzīgāko – nacistu – režīmu. Visu padomju okupācija laiku viņi bija *pazudušie dēli* – jaunieši un vīri, kuriem PSRS sabrukums atļāva (kaut mirušiem) atnākt mājās. Leģionāru atdusas vietu atgriešanās kultūrtelpā un pārtapšanā atmiņas vietnēs radīja emocionālo samierināšanos ar pagātņi, apziņu, ka simbolu un pieminēšanas līmenī šis kara un represiju veidotās attiecības ar pagātņi tiek sakārtotas.

90. gados sākās holokausta upuru piemiņas saglabāšana un komemoratīvā rituāla iedibināšanā valsts līmenī, kā arī šis padomju periodā noklusētās tēmas integrācija sociālajā atmiņā. Holokausta atmiņu spilgtumā uztur arī jaunveidotie pieminekļi gan holokausta upuriem, gan glābējiem (sk. Stranga, 2005; 2006).

Sabrūkot Padomju Savienībai, mainījās arī ir Padomju brāļu kapos uzstādīto monumentu publiskais un valstiskais statuss. Piemēram, Latvijas PSR vēstures pieminekļu sarakstos ir reģistrēti 344 Otrā pasaules kara padomju brāļu kapi. Atsakoties no padomju ideoloģizētā skatījuma uz pagātņi un vērtējot Baltijas iekļaušanu un atrašanos PSRS sastāvā kā padomju okupācijas periodu, arī Padomju armija tiek uzlūkota ne tikai kā atbrīvotāji no nacisma, bet arī kā padomju okupācijas iedibinātāji. Daudzos padomju karavīru kapu pieminekļu vizuālajā veidolā ietverts PSRS, tās diženības un militārā spēka slavinājums. Sovetizācijas rezultātā radītā atmiņas disciplīna paredzēja cilvēku obligātu dalību padomju komemoratīvajos rituālos. 90.gados tās vietā nāca šo atmiņas vietu un pasākumu ignorance. 1994. gadā parakstītā Krievijas Federācijas valdības un Latvijas Republikas valdības vienošanās paredz šo kapsētu saglabāšanu un sakopšanu, tā arī tiek pildīta. Daudzviet (īpaši lauku apvidos) pakāpeniski aizsākās padomju karavīru atdusas vietu iekļaušana lokālajā atmiņas telpā, tie ieguva padomju ideoloģijas agrāk liegto *cilvēku, mirstīgo* kapu statusu. Zūdot apbedīto karavīru ideoloģizētajai varonības aurai, šīs atdusas vietas sāk iemanot kapuvietām raksturīgo piemiņas un mūžības svēto klusumu.

Politisko un sociālo pārmaiņu straujā dinamika 20. gs. 90. gados radīja arī atmiņas, memoriālās un pieminēšanas kultūras neskaidrību. Samērā īsā laikā pilnu attieksmes transformāciju ciklu – no krasa nolieguma līdz atzinībai – piedzīvoja vairāki pieminekļi un tiem atbilstīgās pieminēšanas ceremonijas. Piemēram, Salaspils memoriāls, kas iemūžina nacisma koncentrācijas nometņu upuru atceri, pirmajos gados pēc Latvijas valstiskuma atjaunotnes gadu pretpadomju noskaņojuma vilni nonāca aizmirstības zonā. Norimstot politisko pārmaiņu radītajām kaislībām un nostabilizējoties nacionālajam vēstures naratīvam, Salaspils memoriāla misija ne tikai atjaunojās, bet ieguva vēl lielāku vispārinājumu, atceres telpas un laika paplašinājumu. Tas atgādināja ne vien par Padomju Savienības, bet par visas Eiropas pārdzīvoto

karu, noziegumiem un šausmām, kas nedrīkst nekad atkārtoties. Tā ir vieta, kur pulcēties ne vien oficiālo piemiņas dienu rituālos, bet arī iegriezties ikdienā, lai savu individuālo atmiņu sabalsotu ar nacionālo un starptautisko Otrā pasaules kara upuru pieminēšanu.

20. gs. 90. gadu Baltijai, tāpat kā citām pēckomunisma valstīm, atmiņas un komemorācijas kultūrā dominēja upura un likteņa pabērnu diskurss, kas veicināja masu apziņā pasivitāti. Notika daudzas publiskas akcijas, lai pieminētu totalitāro režimu upurus – gan valsts vadītājus, gan “mazos cilvēkus”. Šās desmitgades pirmo pusi var dēvēt arī par publiskās sērošanas laikmetu.

Lokālā atmiņas karte

Baltijas atmiņas tekstūras lokālajam rakaturojumam izmantošu kāda Latvijas ciema uz Lietuvas robežas – Kurmenes – piemēru. To esmu izvēlējusies tādēļ, ka šajā ciemā pagāja mana bērnība un skolas gadu liela daļa un tā atmiņas karte rosināja domāt par atmiņas sociālo jēgu, salīdzināt ar citu ciemu un pilsētu atmiņas kartēm. Jāteic, ka Baltijā šādas lokālās atmiņu kartes ir ļoti līdzīgas. Kurmenē vēroto iespējams saskatīt simtiem citās vietās. Kurmenes priekšrocība ir dažādo atmiņu objektu koncentrācija nelielā teritorijā – pāris simts metru distancē ap centrālo ceļu krustojumu.

Kurmenē 1935.gadā bija 1503 iedzīvotāji, 1967.gadā – 1399, 2000.gadā – 849 un 2009.gadā – 779 iedzīvotāji. Šajā ciemā, tāpat kā daudzās citos Baltijas lauku apdzīvotās vietās iedzīvotāju skaits ir ne tikai dilis, bet tā sastāvs ir ļoti mainījies. 1941.gada 14.jūnija padomju deportācijas uz Sibīriju tika izsūtīti 28 cilvēki un 1949. gadā – 101 iedzīvotājs (27 bērni līdz 10 gadu vecumam). Ciema iedzīvotāji Otrā pasaules kara laikā tika mobilizēti gan nacistu, gan padomju armijā. Ciema skolotāju, ārsta un vairākas pārtikušu zemnieku ģimenes kara beigās bailēs no padomju represijām emigrēja uz Rietumvalstīm Politisku un ekonomisku iemeslu dēļ šo agrāk pārtikušo ciemu pameta liela daļa tur dzīvojošo cilvēku, un viņu vietā padomju periodā nāca citu novadu iedzīvotāji. Galvenā saimniecības nozare – lauksaimniecība un mežsaimniecība.

Senākā 20. gs. atceres vieta ir Kurmenes ceļu krustojumā ir Pirmā pasaules karavīru kapsēta, kur apglabāti 16 vācu un 10 krievu karavīri (krituši 1915. un 1916. gadā). Tas arī iegravēts kapu plāksnēs, kas atrodas sava laika standartveida pieminekļa pakājē. Nākamā kapsēta – padomju brāļu kapi – tapuši 1944. gadā. Tajā apglabāti apmēram 90 padomju karavīri – par to liecina arī uzraksti uz plāksnēm. Kapsētā ir arī tipveida padomju brāļu kapu piemineklis. Vietējo iedzīvotāju liecības vēsta, ka turpat vien apglabāti arī pretējā pusē karojušie. Padomju varas pārstāvji pavēlējuši apglabāt tikai padomju karavīrus, bet vietējie izšķīrušies par to, ka visiem karā nogalinātajiem pienākas kapavieta. Šis fakts padomju periodā piederēja pie kopienas kolektīvajiem noslēpumiem. 60. gados ainavā parādījās vēl divas

Lokālās atmiņas karte. Kurmene

Autobusa
pietura

Veikals

Otrā pasaules kara
padomju karavīru
brāļu kapi

Rīga

CEĻU KRUSTOJUMS

Lietuva

Oktoobra revolūcijas
50. gadadienai
veltītais pieminēklis

Pagastmāja un
kultūras nams

Pieminēklis
"Sarkanā terora
upuriem
Kurmenē"

Skola

Pirmā pasaules
kara karavīru
brāļu kapi

Sporta laukums

piemiņas zīmes – marmora plāksne pie skolas sienas ar 1905. gada nemieros nogalinātā skolotāja vārdu un piemineklis, kas 50. gadadienai kopš komunisti nākuši pie varas Krievijā 1917. gadā, proti, padomju varas triumfam. Turklāt šīs piemiņu zīmes daļēji tapa par padomju tradīcijas obligāti brīvprātīgajiem iedzīvotāju ziedojumiem.

80. gados pieminekli padomju varas triumfam papildināja plāksne ar cilvēku vārdiem, kuru biogrāfijās varēja saskatīt aktīvu sadarbības ar padomju varas faktu vai arī tādu vai citu iemeslu dēļ viņi bija zaudējuši dzīvību padomju varas pretinieku dēļ.

Sākoties atmiņu vilnim 80. gadu beigās dzima ideja par represēto piemiņas vietas ierīkošanu. Jau 1989. gadā ceļu krustojumā tika uzstādīts laukakmens ar uzrakstu "Sarkanā terora upuriem Kurmenē".

Padomju varas gados oficiālo komemoratīvo rituālu vieta bija padomju brāļu kapi un piemineklis padomju varas triumfa 50. gadadienai, savukārt Pirmā pasaules karavīru kapsēta bija pārvērtusies pļavā. Šobrīd ciema komemoratīvo rituāli notiek pie padomju represiju upuru piemiņas akmens. Arī pārējās piemiņas vietas ir sakoptas, tikai ir nonākušas klusuma zona.

Ir nepieciešamas mazāk nekā 10 minūtes, lai noietu visu šo atceres ceļu. Daudzi to arī mēro ikdienas, pat vairākas reizes.

Jau minēju, ka šāda kopaina ir tipiska Baltijas ciemiem. Minēto atceres ceļu citviet papildina arī holokausta upuru piemiņas vietas. Kurmenes iedzīvotāju vidū 1941. gadā nebija ebreju, tādējādi kopienai nebija savas traumatiskās atmiņas par šo negēlību, lai gan slepkavības notika kaimiņciemos 20–30 kilometru attālumā.

Pieminekļu radītos atmiņas tekstūru rada zināšanas, attieksme un sevis pozicionējums pret atmiņas vietu un ikdienas dzīvē ar tām.

Daudzveidīgās un konfliktējošās atmiņas

Laikposmā kopš 20. gs. 80. gadu beigām Baltijas pieminekļu topogrāfiskā aina kļuva ievērojami bagātāka, dažādāka un arī emocionāli daudzējāda. Turklāt arī Latvijas (tāpat arī citu Baltijas valstu) kolektīvā atmiņa un pieminēšanas prakse ir sasniegusi postnacionālo periodu. Pēdējos gados ir notikušas izmaiņas latviešu kā lielas sociālās grupas kolektīvajā atmiņā, – tā aizvien vairāk zaudē savu viendabīgumu un, vērtējot pagātnes un tagadnes kopsakarības, sašķeļas atsevišķu sociālo grupu atmiņās, kas arī veido savas atmiņas tradīciju un pulcējas ap savām piemiņas dienām. Piemēram, viena no šobrīd publiski rosīgākajām ir fonds "Sibīrijas bērni", kas apvieno cilvēkus, kas bija bērni, kad viņu ģimenes bija deportētas uz Sibīriju. Pateicoties tā darbībai, ir tapušas vairākas dokumentālās filmas, iznākušas grāmatas, notiek represēto kopā sanākšanas pasākumi, kā arī ikgadējās ekspedīcijas uz Sibīriju. To laikā tiek apciemoti un filmlentēs iemūžināti izsūtītie, kuri tā arī dažādu iemeslu dēļ (piemēram, Sibīrijā izveidotās ģimenes, bailēs no "tautas ienaidnieka" apzīmējuma, atņemtās mājas dēļ) nekad neatgriezās dzimtenē, meklētas izsūtīto kapsētas, novietotas tur piemiņas zīmes. Sajās ekspedīcijās

bieži dodas deportētie bērni jau kopā ar saviem bērniem un mazbērniem, lai apciemotu ģimenes kapus.¹

Tomēr atmiņas konfliktus veido Baltijas iedzīvotāju dažādās atmiņas par Otrā pasaules kara noslēgumu. Otrais pasaules kara traģēdiju summa ir liela. Karš piespieda Latvijas iedzīvotājus nostāties vienas vai otras karojošās varas pusē. Tā totālais raksturs faktiski neļāva palikt malā, pilnībā izbēgt no vienas vai otras izvēles. Nav iespējams novilkt līniju starp pareizo un nepareizo, pieļaujamo un nepieļaujamo, jo tā tad spriedelēšana par tolaik dzīvojošo cilvēku dzīvības cenu un vērtību. Latvijas iedzīvotāji savā sociālajā atmiņā lielā vai mazākā mērā sevi identificē ar vienā vai otrā pusē karojošo, vienas vai otras puses nogalināto un represēto likteņiem, turklāt ne reti personiskā, savas ģimenes līmenī. Turklāt dažādiem politiskajiem spēkiem gan iekšpolitikā, gan ārpolitikā ir izdevīgi šo atmiņas daļu izmantot sava piekritēju loka veidošanā un ietekmes stiprināšanā. Politikā arī nekautrējas to darīt, riskējot pat ar drošību un stabilitāti. Attieksmes pret Otrā pasaules kara notikumiem un tajā iesaistītajiem cilvēkiem līdzsvarošanu un abās pusēs karojošo savstarpējās tolerances dzimšanu kavē arī iedzīvotāju kā mūsdienu Latvijas un Igaunijas iedzīvotāju statusa leģitimitātes dažāda sakņojums. Ievērojama daļa Baltijas valstu iedzīvotāju un viņu senču šajā zemē ieradās padomju periodā, kad šo zemju valstiskums bija likvidēts un tā bija integrēta PSRS, vēl citi – piedalījās šī valstiskuma likvidācijā un Baltijas vardarbīgajā sovietizācijā. Viņu atmiņā Otrais pasaules karš ir Padomju Savienības uzvaras triumfa karš, padomju/krievu tautas vēsturiskās eksistences vainagojums.

Baltijas valstu iedzīvotāji, kuri paši vai viņu senči Otrā pasaules kara laikā atradās pretējās nometnēs un nonāca varmāku-upuru, zaudētāju-uzvarētāju, iekarotāju-iekaroto lomās, ir šo zemes iedzīvotāji un viņu dzīves rit kopā. Mainījies ir valstiskais statuss, politiskā iekārta, cilvēktiesību izpratne. Neraugoties uz to, cilvēku atmiņās nereti Otrais pasaules karš nav beidzies. Iekšpolitikā nav izdevies rast saskaņu vēstures jautājumos. Visas pēdējos gados veiktās iedzīvotāju viedokļu aptaujas apliecina, ka titulnācijām piederīgo un krievvalodīgo attieksme pret Otrā pasaules kara notikumiem ir visai polāras.

Baltijas atmiņas tekstūru ietekmēja Krievijas valdības aizsāktā vēstures un atmiņas veidošanas politika. 2001. gada februārī Krievijā tika pieņemta valsts programma "Krievijas Federācijas pilsoņu patriotiskā audzināšana 2001.–2005. gadā". Šai programmai noslēdzoties, sekoja nākamā, kurā audzināšanas līdzekļu loma tika piešķirta arī pirmsrevolūcijas un padomju pagātnes lappusēm. Programmā izskanēja aicinājums iedziļināties vēsturē un meklēt tajā pozitīvo, uz ko tad arī varētu balstīties īstenojot sabiedrības patriotisko audzināšanu.² Prezidenta administrācijas pārstāvji, komentējot jauno programmu, uzsvēra, ka PSRS periods nepelna vispārēju nosodījumu un nedrīkst aizmirst tās mantojumu. Krievijas sabiedrības konsolidācijas kurss

¹ Vairāk par fondu "Sibīrijas bērni" sk.: <http://sibirijasberni.lv/>

² Valsts programma "Патриотическое воспитание граждан Российской Федерации на 2001–2005 годы". Sk.: http://www.rg.ru/oficial/doc/postan_rf/122_1.shtm
Valsts programma "Патриотическое воспитание граждан Российской Федерации на 2006–2010 годы". Sk.: http://www.llr.ru/razdel3.php?id_r2=55

ietvēra vēstures izmantošanu valstis iedzīvotāju pozitīvas pašapziņas veidošanā. Tas nozīmēja atteikšanos no totalitārā padomju režīma noziegumu gan savas valsts, gan citu zemju iedzīvotājiem nožēlas un upuru piemiņas kultivēšanas un pāreju uz Padomju Savienības kā ietekmīgas lielvalsts un pasaules progresa virzītājspēja un tās uzvaras Otrajā pasaules kara cildinājumu. Liela daļa Baltijā dzīvojošo krievu šo vēstures redzējumu akceptēja kā savējo un saskaņā ar to veido arī savu vēsturisko redzējumu uz šīm valstīm un citām tajā dzīvojošām tautām.

Krievu kopiena, tiecoties Baltijā leģitimēt savas "saknes", ar aizrautību iestājas par Krievijas impērijas simbolu un pieminekļu "atgriešanu" to sākotnējās vietās un esošo padomju monumentu saglabāšanu un tiem atbilstīgu rituālu veidošanu. Piemēram, Uzvaras piemineklis Rīgā un citi padomju pieminekļi ir "simboliskā teritorija, kur notiek jaunu ideju veidošana, tiek formulēti rīcības virzieni, tātad notiek krievvalodīgo kopienas politiskās darbības institucionalizācija – top telpa, kurā krievvalodīgo kopiena var iegūt politiski aktīvas kopienas statusu" (Hanovs, Vinnika, 190). 2006. gadā Lielā Tēvijas kara monuments kaimiņvalstī Igaunijā Tallinā kļuva par vēstures izpratnes un kolektīvo atmiņu "simbolisko kauju vietu", – Igaunijas Republikas varas iestāžu veiktā padomju karavīra skulptūras (sarunu valodā sauktas – "Aļoša") un kara laika kapsētas pārvietošana no pilsētas centra uz Brāļu kapiem izraisīja radikāli noskaņoto un Igaunijas valstij nelojālo krievvalodīgo iniciētus ielu kautiņus, pieminekļa apkaimē esošo ēku grautiņu un masu nekārtības, kas tika novērstas, izmantojot policiju. Krievijas valdības ideologi un masu mediji pieminekļa pārvietošanu un karavīru pārapbedīšanu pārvērta par Igaunijas uzbrukumu visas krievu nācijas vēsturiskajai atmiņai un necienai pret tās vēsturisko lomu Otrajā pasaules kara un nacisma sagrāvē. Notikušais rezultējās arī faktā, ka, pēc iedzīvotāju aptauju datiem, Igaunija Krievijas cilvēku prātos un emocijās kļuva par visvairāk ienīsto valsti pasaulē (sk.: Lehti, Jutila, Jokisipilä).

Padomju simbolu un uzvaras Otrajā pasaules karā mantinieci Krievija sava starptautiskā un vēsturiskā prestiža stiprināšana šobrīd izmanto manipulācijas ar valsts iedzīvotāju kolektīvo atmiņu. Krievijas un citu bijušo padomju bloka valstu atšķirīgā pagātnes izpratne ir pārvērtusies par tagadnes politiku, kurā daudz kas tiek risināts no spēka pozīcijām. Krievijas skatījumā Austrumeiropas palikšana padomju simboliskajā gūstā vairo tās šodienas prestižu. Vēsturnieks Ervins Oberlenders (*Oberländer*), analizējot Krievijas attieksmi, uzskata, ka tā "nozīmē "nebeidzamu uzbrukumu atmiņai" .. atmiņas kultūrā un historiogrāfijā valstīs, kuras savulaik anektēja vai kontrolēja PSRS [...] un no Krievijas puses nav vērojama gandrīz nekāda gatavība pievērst uzmanību kaimiņvalstu argumentiem" (Oberländer, 481). Šī situācija nozīmē, ka vēstures un atmiņas tolerances izveides process Baltijā ir nonācis krīzes situācijā. Situācijas risinājumu ietekmē Baltijas krievu identitātes vērtības, no viņu piederības savai valstij vai Krievijai un izvēle un motivācija.

Lai gan Baltijas vēsturē un atmiņā ir daudzas konfrontācijas joslas, ikdienas ritmā tās gandrīz nav samanāmas. Tajā virsroka ir šodienas, tagadnes dzīves dzīvošanai un nākotnes cerībām un plāniem. Rietumeiropas pieredze liecina, ka vēstures *pārdomāšana* aktualitāti gūst sabiedrības, kas nav pilnībā

noslīgušas ikdienas rūpestos un saimniecisko un stabilitātes problēmu risināšanā. Par spīti pretrunīgajām atmiņām, pagātnes rēķini (izņemot Tallinas Bronzas nakti) netiek kārtoti vardarbīgi. Tomēr nevar droši sacīt, ka šī tolerance ir absolūti stabila. Atmiņas tekstūrai nepiemīt viendabīgums. Pētījumu turpmākie uzdevumi ir mēģināt veidot sapratni Baltijas Otrā pasaules kara sociālo atmiņu, tās daudzējādību un traumatismu, kura radītie nospiedumi ik pa laikam parādās arī šā laika politikā un ikdienā.

Bibliogrāfija

- Aitmatovs, Č. (1982) *Un garāka par mūžu diena ilgst*. Rīga: Liesma.
- Brūvelis, E., Feldmanis, A. E., Kokneviča, T., Kuzmins, V., Līce, A., Neiburgs, U., Vasiļevskis, J. (2005) *Latviešu leģionāri. Latvian Legionnaires*. Rīga: Daugavas Vanagi.
- Čaupova, R. (2004) Daži pilsētvides un tēlniecības attiecību aspekti. Grām.: Zilgalvis, J. (sast.) *Arhitektūra un māksla. Rīgā: Idejas un objekti*. Rīga: Neputns. 170.–185. lpp.
- Čaupova, R. (2006) Politisku faktoru un administratīvu lēmumu loma tēlniecībā. Grām.: Lāce, D. (sast.) *Māksla un politiskie konteksti*. Rīga: Neputns. 156.–165. lpp.
- Gombrich, E. H. (1999) *The Uses of Images. Studies in the Social Function of Art and Visula Communication*. London, Phaidon Press Limited.
- Hanovs, D., Vinnika, I. (2006) Krievvalodīgie Latvijā: diasporas kultūras atmiņas saturs un veidošanas tehnoloģijas. Grām.: Ozoliņa, Ž. (ed.) *Expanding Borders: Communities and Identities. Proceedings of International Conference Riga, November 9–12, 2005*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. 185.–208. lpp.
- Johnson, N. C. (2002) Mapping monuments: the shaping of public space and cultural identities. *Visual Communications*, 1(3), 293–298.
- Ķīlis, R. (1998) Sociālā atmiņa un nacionālā identitāte. Grām.: Ķīlis, R. (red.) *Atmiņa un vēsture no antropoloģijas līdz psiholoģijai*. Rīga: N.I.M.S. 113.–130. lpp.
- Laar, M. (2008) *Eesti Leegion sõnas ja pildis. The Estonian Legion in Words and Pictures*. Tallinn: Grenader.
- Lehti, M., Jutila, M., Jokisipilä, M. (2008) Never-ending Second World War: Public performances of national dignity and the drama of the Bronze Soldier. *Journal of Baltic Studies*, 39(4), 393–418.

- Nora, P. (1996) General introduction: Between memory and history. In: Nora, P. (ed.) *Rethinking the French Past. Realms of Memory. Vol. 1: Conflicts and Divisions*. New York: Columbia University Press. P. 1–20.
- Oberländer, E. (2009) Conflicting cultures of remembrance of the occupation of the Baltic States, 1940–1991, in Russia, Latvia and the West. In: Ērglis, Dz. (ed.) *Occupation Regimes in the Baltic States, 1940–1991. Research of the Commission of the Historians of Latvia, 2008 and Proceedings of the International Conference "Occupation Regimes in the Baltic States (1940–1990): Research Results and Problems," 30–31 October 2008, Riga*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. P. 480–486.
- Resnais, G. (red.) (2006) *Akmenī iecirsta sāpe, 1940–1990*. Rīga: Latvijas Politiski represēto apvienība.
- Riekstiņš, J. (2007) The deportation of March 25, 1949 in Latvia. In: Šķiņķe, I. (ed.) *Aizvestie. 1949.gada 25.marts. 1.sēj. (Deportees. March 25, 1949. Vol. 1)*. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs; Nordik. P. 33–57.
- Sherlock, T. (2007) *Historical Narratives in the Soviet Union and Post-Soviet Russia. Destroying the Settled Past, Creating an Uncertain Future*. New York: Palgrave Macmillan.
- Skultans, V. (1997) Theorizing Latvian lives: the quest for identity. *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 3(4), 761–780.
- Stranga, A. (2005) The Holocaust in occupied Latvia: 1941–1945. In: Nollendorfs, V., Oberländer, E. (eds) *The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations, 1940 – 1991. Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia*. Riga: Institute of the History of Latvia. P. 161–174.
- Stranga, A. (2006) Holokausta vēstures pētniecība un holokausta piemiņa Latvijā. Grām.: Ērglis, Dz. (sast.) *Holokausts Latvijā. Starptautiskās konferences materiāli. 2004. gada 3.–4. jūnijs, Rīga, un 2004.–2005.gada pētījumi par holokaustu Latvijā. Holocaust in Latvia. Materials of an International Conference 3– 4 June 2004, Riga and the Holocaust Studies in Latvia in 2004–2005*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. 13.–32. lpp.
- Vilciņš, T. (1994) Latviešu leģionārs 50 gadu pēc kara. Socioloģiskais aspekts. *Latvijas Arhīvi*, 2, 32–43.
- Wertsch, J. V. (2002) *Voices of Collective Remembering*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Winter, J. (1995) *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Winter, J. (2008) Sites of memory and shadow of war. In: Erll, A., Nünning, A. (eds) *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin; New York; Walter de Gruyter. P. 61–74.
- Young, J. E. (1993) *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press.

Young, J. E. (2008) The texture of memory: Holocaust memorials in history. In: Erll, A., Nünning, A. (eds) *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin; New York; Walter de Gruyter. P. 357–365.

Zelče, V. (2009) Vēsture – atbildība – atmiņa: Latvijas pieredze. Grām.: Rozenvalds, J.; Ijabs, I. (red.). Latvija. *Pārskats par tautas attīstību. 2008/2009. Atbildīgums*. Rīga: LU SPPI. 42.–54. lpp.

THE TEXTURE OF MEMORY

World War II Monuments in the Baltic States

In 1993, James Young published a book about monuments devoted to the commemoration of the Holocaust, as well as to the importance and role of those monuments in terms of social memory. The book was titled "The Texture of Memory." Here, the word "texture" characterises the diversity, complexity and social meaning of this memory, as well as the different conditions, communities, individual attitudes, times, places and many other factors which affect existing memory. Thus the texture of memory involves many different components, and this social phenomenon can be understood if these are noticed and appreciated. Monuments are one of the most important, visible and noticeable components in the texture of memory. They include the experience of the past and illustrate existing attitudes toward the events of the past which are enshrined in each monument. Here we are dealing with the community of memories and the attitudes taken by societies and countries toward the events of the past.

Pierre Nora has written about the concept of sites of memory (*lieux de mémoire*). By this, he designates "fundamentally vestiges, the ultimate embodiments of a commemorative consciousness that survives in a history which renounced memory, cries out for it." Nora's sites of memory cover not just topographic locations, but also a wide variety of things, phenomena, traditions, which shape relations between the past and the present – elements which create the foundation for the everyday behaviour of individuals. Modern memory, essentially, does not exist on its own or in the traditional fashion of a real person's real memories. Instead it is a matter of different forms of "archiving" – records, documents, films, recordings, television broadcasts, monuments, souvenirs, tourist destinations (Nora, 6-11). Sites of memory speak not just to those who experienced the events of the past, but also, and far more so, to those who have been born after those events. Thus "sites of memory inevitably become sites of second-order memory." In other words, these are places at which people recall the memories of others (Winter, 2008, 62).

Monuments are particularly important among sites of memory, because the area around them tends to be filled up with the widest possible variety of remembering, forgetting or commemorating events and their meanings. The everyday attitude of people toward monuments that are in the public space is

rather apathetic; in fact, monuments are usually ignored. It is a paradox, in a sense, that on streets and squares, people who are engaging in everyday rhythm usually have nothing that is less noticeable than monuments. Hatred of specific monuments relates to hatred toward the structure of power whose symbols are embodied therein. At such times, monuments can upset societies and become the focus of mass violence (Gombrich, 153-154). Monuments and sculptures are used to present the ideal and ideological aspects of the existing demands of governments and political forces. According to Ruta Čaupova: "Free-standing works of sculpture are not too difficult to move or to dismantle. Their linkage to ideological missions creates situations in which power structures change or tastes and styles shift mean the disappearance of monuments and other sculptural formations that have been a part of the relevant urban environment. The fact is that people are accustomed to situations in which political and power systems replace one another, one of the most radical manifestations thereof is the elimination of monuments and memorials which relate to the leaders of the now-undesirable (or, in fact, hated) regime. This can be a mass attack or a quiet administrative decision to get rid of the undesirable objects of the public space" (Čaupova, 2004, 170).

Monuments are media which use evaluations, symbols and ritual performances related to the past – ones that broadcast important information and shape attitudes in a specific time and situation. Monuments (including street names) are also a fundamentally important (albeit sometimes changing) component of urban and rural environments. Of course, they tend to exist as "blameless" aesthetic decorations which supplement the local environment, but the fact is that the job for monuments is more often to serve as the bearer of a political and/or cultural message of a specific type. Memory is not just a collection of events of the past. It is rooted in specific locations and visualised in constructions and monuments. It could be said that memory is arranged around locations of collective commemoration. This, in turn, makes it possible to implement joint commemorations and rituals related to memory; alternatively, it is also possible to demonstrate the forgetting of specific events. The passage of time is split up by important symbolic dates and events and the public rituals that are a part of "places of memory." The public collective memory constantly arranges existing myths about itself and its understanding of the world. This process of arrangement is an ongoing part of the process whereby individual and group identities are constantly shaped and maintained. It is also symbolically coded into public monuments and the rituals which relate to them (Johnson, 293-294).

It has to be said that "public commemoration is both irresistible and unsustainable (Winter, 2008, 73). Time, people and the resulting changes in memory can also create, deny, restore, replace or ignore monuments. Despite the actual status of monuments in one or another era, however, they are preserved in the texture of memory, only changing the vividness of the tone of their importance.

Baltic experience: Transformations of public places of commemoration in the 1990s

There have been several changes in political regimes in the Baltic States, and these have set up several frameworks for the memories that have been shaped by the different regimes. Under totalitarianism, the framework for the regime's memories was filled with memory content that the regime accepted, with no permitted variations on the theme whatsoever. The installation and dismantling of monuments was a part of the totalitarian regime's operations. The functions of memory in the Baltic States has involved complications and multiple layers that have embodied the great losses and victims of the 20th century, as well as the need for those who survived to make peace with this.

All three Baltic States have had similar histories in the 20th centuries, which means that the texture of memory is also similar. In this paper, I am mostly describing Latvia, with which I am more familiar, but at the same time, I also want to note that similar or even analogical processes can be seen in Estonia and Lithuania, as well. The guidelines for monuments have also been the same. I would like to add that the University of Latvia has launched a research project this year that is focused on social memory in Latvia. The job for the researchers is to monitor the functions and social importance therein. Social memories about World War II are the first focus of attention for the scholars. In chronological terms, they have covered not just the period between 1939 and 1945, which is commonly seen as the era of the war, but also the years afterward. That is because the Soviet military did not withdraw from the Baltic States once Nazism had been destroyed. Instead, it began the intensive Sovietisation of the three countries, and there were vast repressions against local residents. Violence in its open form only eased up after Stalinism ended. Its culmination occurred on March 25, 1949, when more than 100,000 people were deported from the Baltic States (Riekstiņš, 35). In this paper, I am discussing a transformation of memory and its place as the USSR collapsed and independent countries re-emerged. I will also describe one local memory map.

The totalitarian Soviet regime which controlled the Baltic States for nearly half a century was one in which the regime fully controlled historical narratives in the public arena. More precisely, it managed the recording of history and all of its mediated forms. The Soviet government's control over textual resources and their usage in the teaching of history can be said to have been total. The regime sought to gain absolutely control over collective memories, too. Manipulations with the past and control over history meant that many Soviet people lost their own social memories. Writer Chingiz Aitmatov has argued that people without their own history symbolically became *mankurts* – slaves without memories, as recorded in the novel *The Day Lasts More Than a Hundred Years*. The novel was enormously popular before and during the period of openness in the Soviet Union and promoted a renaissance of remembering. As the collective memory of Soviet people took on the form of *mankurtism* and remained there for long decades of totalitarianism, only the discourse of history that was created by the regime

was in place. This upheld the discourse of the legitimacy of the regime, and the Soviet rulers used it to change history. Every event, actor, time and space of the past could be and was replaced with another in pursuit of the regime's interests, or it was excluded from history altogether. Wertsh has called this "univocal official collective memory," as created by the Soviet educational system, the media, ideology, repressions and fear (Wertsh, 67-76).

The last wave of the transformation of memory in the Baltic States began in the late 1980s when, during the period of *perestroika* in the Soviet Union, a policy of openness was launched. The history of the Soviet state was publicly audited, and a denial of the falsifications of history was meant to obtain public trust so that people would become involved in the processes of *perestroika* and allow the Soviet state to survive. The destruction of historical lawfulness related to the Soviet Baltic republics, however, began once the word "occupation" was spoken in public. New knowledge about the offences committed by the Soviet regime focused on the secret protocols attached to the Molotov-Ribbentrop Pact, on the destruction of independent countries, on the murder and deportation to Siberia of individuals both during the first year of the Soviet regime and after 1945, the barbarism and marauding of the Red Army, the policy of describing civilians as "enemies of the people," and so on. From the moral perspective, all of this showed that the absorption of the Baltic Republics into the Soviet Union was unlawful. This period can be described as one in which there was a boom of memories. Over the course of the three years, the public learned about shocking data relating to those Latvian residents who had been murdered or deported. Deportees told harrowingly emotional stories about their experiences. People also learned about attempts by the Soviet regime to destroy these memories. Monuments were torn down, cemeteries and memorial signs were vandalised, and historical events such as the Soviet repressions, deportations and holocaust were denied, as were a number of individuals (Zelče, 45-47).

Memory became one of the main resources for political mobilisation as the independent statehood of Latvia was regained. Public messages about the historical offences that had been committed against the Baltic people justified separatism insofar as other Soviet republics were concerned. Revelation of the offences committed against the Baltics by the Soviet regime played a fundamental role in the public delegitimizing of Soviet mythology, and that helped to promote national self-confidence in other Soviet republics, as well (Sherlock, 125-126). In place of the discredited and official historical myths of the soviet era, there was "deep-seated historical grievances and new, nationalistic myths" (Sherlock, 148). There was also a need to deal with people's relationships with the past, not least in terms of ensuring symbolic compensation for the fact that many people were forced by the Soviet regime to deny or forget their repressed relatives and friends.

During the late 1980s and early 1990s, people began to restore the monuments that had been destroyed by the Soviet regime and to set up new ones. This was a period during which memory-based communities came up with new initiatives. A monument to the victims of Stalinist (Soviet) repression was set up in nearly every populated location, and other monuments

honoured national partisans and others who battled against the Soviet occupation. Most of the monuments to the repressed were simple – large and expressive rocks or white wooden crosses with engraved dedications or, in some cases, the names of the victims. These memorials were installed in the centres of cities and villages, at places where repressions had occurred, or at places where repressed people were buried. Sometimes performative graves of the deportees and national partisans were established at local cemeteries (see Resnais). Monuments were also installed at locations where the GULAG had existed in Russia and elsewhere in the USSR. The monuments to the victims, as noted, were similar to the graves of unknown soldiers from World War I, where of symbolic meaning was the return of those who had perished under deportation, at least via a memorial. The movement to set up monuments to the victims of the Soviet regime by the memory community is similar to the memorials that were established to the fallen troops of World War I in Europe, as described by Jay Winter (1995, 68-116). During the 1920s, military cemeteries and monuments were the main manifestation of the culture of memory in the Baltic States, as well. It seems to a certain extent that history repeated itself 60 years on. In the 1920s, when military cemeteries were organised and monuments were installed, as in the late 1980s and early 1990s, there was the naive hope that the victims represented sufficient compensation for the offences of history so that those who survived could honour the memory of the dead and look forward to a better tomorrow.

Monuments to soldiers and the repressed were meant to be signs of national pride. They included a message that was not just powerfully aesthetic, but also political. The aim was to reduce the losses, pains and injuries of those who stayed alive. The monuments were a symbolic place where the living could shape relations with the dead, pay the symbolic debt for having stayed alive, and demonstrate respect for the repressed (those who died in Soviet places of incarceration or under deportation or who settled elsewhere in the Soviet Union after being released). Monuments to the victims of Soviet repressions are also the centre of commemorative rituals on the days when mass deportations occurred (June 14 and March 25), as well as on other important commemorative days in the country. They also help the repressed and their relatives, as a social group, to maintain common memories and identity.

The collective memory and construct of history in the Baltic States in the 1990s were dominated by the commemoration of the victims of the Soviet regime. Memoirs about the repressions and the people who were affected by them were collected, researched and published. According to Vieda Skultans, stories about repressions in Latvia are the central feature of Latvians identity. The life stories of Latvians were made up of arrests, deportations and returns to their homeland, and these narratives compensated for the offences and humiliations which people had suffered. The stories told by Latvians included violence in the narrower sense of physical harm and in the broader sense of the structural destruction of everyday lives and the hopes and plans of individuals. Skultans argues that the stories told by Latvians confirm that the events which destroyed so many people and their lives represent both

personal and collective experience. The past of the repressed was determined by the brutal facts of history which could not be changed or prevented. In the life stories of Latvians, the concept of "history" must be joined together with the concept of "destiny" (Skultans, 765-777). Other researchers, too, have written that the deportations are among the events which left the greatest impression on the consciousness of Latvians. The deportations can be used to explain why Latvians did not oppose or, at least, mostly did not oppose the Nazi occupation and even collaborated with it, why many people fled to the West in 1944, why national partisans refused to lay down arms for so long after the war, why farmers joined kolkhozes in 1949, and so on. Oral history shows that "the deportations, along with the illegal arrival of immigrants in Latvia in post-war years (with many immigrants living in the homes of deported people) have been characterised as a manifestation of the unlawful nature of the Soviet occupation and as the most evident characteristic of that occupation." The stories told by deportees speak to a sense of injustice, a desire to recover damaged self-respect, and an answer to the question of why specific individuals had to waste their lives, seek to understand their blame for what happened, and to ask why on earth someone should feel guilty for something for which he or she has not been responsible in the first place (Kīlis, 123-127). That also explains the meaning of the memorials in the texture of memory.

Of particular concern were the cemeteries of the brethren at which members of the Latvian Legion who were mobilised by the Germans during the Nazi occupation were buried. Members of the Legion, both those who died and those who survived, were hostages of Soviet history and the politics of memory throughout the Soviet era. The graves of the dead were anonymous, and the survivors were "enemies of the people" whose families and they themselves faced greater or lesser repressions, including bans on certain occupations, for the rest of their lives (see Vilciņš). The improvement of these cemeteries also represented symbolic compensation for a debt, because throughout the Soviet occupation, the resting places of these people were excluded from collective memory and the Latvian landscape. The members of the Legion can be seen as a "lost generation," because their lives were modelled by the war between two totalitarian powers – Nazi Germany and the Communist USSR. There was also the repressive nature of the Soviet regime which affected anyone who had fought against the Red Army voluntarily or as the result of the draft. The graves, monuments, grassy areas and arrangements of flowers at the cemeteries of the brethren represented a symbolic end to World War II and an opening of the gates of the motherland to those who had been lost or denied by history (Brūvelis, 364-409; Laar 434-473).

The graves of the legionnaires became locations for widely attended commemorations and grief. They remain places of commemoration that are rooted in the land and the landscape – ones where people can symbolically "lay down" their bitterness about World War II, the people who were lost because of Soviet repressions, and the decades of life under the Soviet system. From the perspective of this grief and these commemorations, family

members and friends of the legionnaires did not care that the war dead wore the "wrong uniform" or fought on the "wrong side." From the global aspect of evaluating the past, they fought in the Nazi army and supported the most criminal regime of all – the Nazis. Throughout the Soviet occupation, they were "lost sons" – youths and men who were allowed to come home (even if they were dead) after the USSR collapsed. Their return ensured emotional settling of accounts with the past. The idea was that at the level of symbols and commemoration, the relations with the past that were shaped by the war and the repressions could be put in their proper place.

Also in the 1990s, memorials to victims of the Nazi Holocaust were maintained and commemorative rituals were established at the national level. The Holocaust was a subject that was hushed up during the Soviet period, and it was necessary to integrate the topic into social memory. The preservation of memories about the Holocaust has been ensured, too, by new monuments to the victims of the Holocaust and to people who tried to save Jews during the Nazi occupation (see Stranga, 2005; 2006).

When the Soviet Union collapsed, the public and national status of monuments established at Soviet cemeteries of the brethren also changed. The list of historical monuments in the Latvian SSR, for instance, contained data about 344 Soviet cemeteries of the brethren for victims of World War II. The issue was that as people in the Baltic States rejected the ideological view of the past which prevailed in the Soviet Union and understood that the absorption of the Baltic States into the USSR was the Soviet occupation, and this meant that the Red Army was seen not only as a military force which liberated the Baltic States from Nazism, but also as the force which instituted the Soviet occupation. Many of the gravestones of Soviet soldiers included visual symbols of the USSR, its noble stature and its military strength. Sovietisation involved discipline related to memory, and that meant that people were ordered to take part in Soviet commemorative rituals. In the 1990s, these places of commemoration and these events were simply ignored. In 1994, the Russian Federation and the Republic of Latvia signed an agreement on the preservation and maintenance of these burial sites, and the Latvian government has kept its promise with respect to this. In many places (particularly in rural areas), the resting places of Soviet soldiers have become a part of local memory, and the status of graves in which mortal humans were resting was recovered after a long period of ideological denial. When the ideological aura of heroism was lost for the buried soldiers, the cemeteries began to inherit the sacred quiet that typifies the memories and eternity of final places of rest.

The rapid dynamics of political and social changes in the 1990s also created a lack of clarity about the culture of memory, memorials and commemorations. During a fairly short period of time, there was a full transformation of attitudes from total denial to recognition. This applied to several monuments and their relevant commemorative ceremonies. The memorial at Salaspils, for instance, commemorates the victims of Nazi concentration camps. During the first years after the restoration of Latvian statehood, it was forgotten because of a wave of anti-Soviet sentiment. As

the passions caused by political changes settled down and the national narrative of history became stabilised, the mission of the Salaspils memorial was not just restored, but it also achieved greater generalisation and expansion of the space and time of commemoration. People remembered the war that was experienced not just by the Soviet Union, but all of Europe. They recalled the crimes and horrors that occurred and must never be allowed to return. The memorial is a place for gatherings not just on official commemorative days, but also for everyday visits which allow people to harmonise their individual memories with the commemoration of national and international victims of World War II.

During the 1990s, the culture of memory and commemoration in the Baltic States and in other post-Communist countries was dominated by a discourse about victims and the orphans of destiny. In mass consciousness, this promoted passiveness. There were many public events to commemorate the victims of the totalitarian regimes, both national leaders and "ordinary people." The first half of the decade can be seen as an era of public mourning.

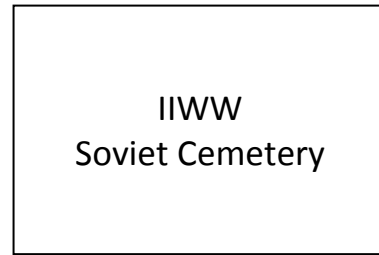
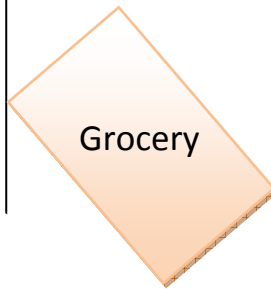
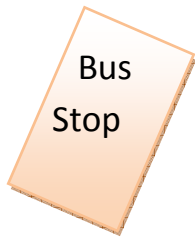
A local memory map

When it comes to the texture of Baltic memories, I would like to speak about the village of Kurmene, which is on the border of Lithuania. That is where I spent my childhood and went to school, and this memory map has encouraged me to think about the social purpose of memory and to compare my memory map with that of other villages and cities. It has to be said that the maps are quite similar throughout the Baltic States. Observations in Kurmene can be made in hundreds of other locations, too. The benefit of Kurmene is that different memorial objects are concentrated in a small territory – a radius of just a few hundred metres around the main crossroad in the village.

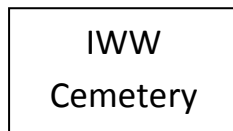
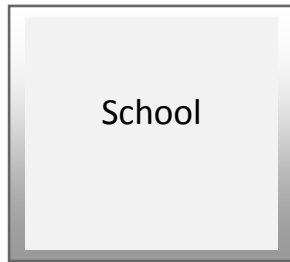
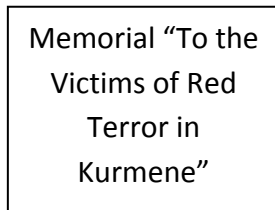
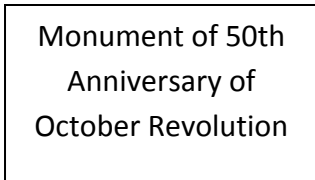
In 1935, there were 1,503 residents in Kurmene, as compared to 1,399 in 1967, 849 in 2000, and 779 in 2009. In this village, like in many other rural populated areas in the Baltic States, population numbers have declined, and the composition of populations has changed to a substantial degree. On June 14, 1941, 28 people from Kurmene were sent to Siberia, and another 101 people (including 27 children up to the age of 10) followed in 1949. Many young men were mobilised into the Nazi and the Soviet army during the war. Teachers, doctors and several wealthy farmers emigrated to the West in fear of Soviet repressions. For political economic reasons, the once-wealthy village lost many of its residents, and they were replaced by people from other parts of the Soviet Union during the Soviet occupation. Agriculture and forestry were the main economic activities in Kurmene.

The oldest place of commemoration at the crossroad in Kurmene is a cemetery from World War I where 16 German and 10 Russian soldiers who were killed in 1915 and 1916 are buried. Their presence is recorded on gravestones which are at the foot of a monument that is typical of its age.

A local memory map. Kurmene

Rīga ← **CROSSROAD** → Lithuania

The Soviet cemetery of the brethren was established in 1944, and it is the final resting place of approximately 90 Soviet soldiers, at least insofar as can be gleaned from the grave markers that are in the cemetery. There is a typical Soviet memorial in the cemetery. Local residents say that soldiers from the other side of the front line were also buried there. The Soviet government ordered that only Soviet soldiers be buried there, but locals decided that every person who perished in the war deserved a grave. This was a collective secret for the community during the Soviet occupation. During the 1960s, the landscape changed again. A marble plaque was put up on the wall of the local school to commemorate a teacher who died during the rioting of 1905. A monument was also set up to commemorate the 50th anniversary of the rise to power of the Communist Party in Russia in 1917, thus symbolising the triumph of Soviet power. These monuments were financed by "mandatorily voluntary" donations from local residents, as was often the case in the USSR.

In the 1980s, the monument to the triumph of Soviet power was supplemented with a plaque engraved with the names of people who actively collaborated with the Soviet regime or lost their lives thanks to the opponents of the regime.

When the new wave of memories began in the late 1980s, people in Kurmene decided to set up a monument to those who had been repressed. In 1989, a large rock was set up at the crossroad with the text "To the Victims of Red Terror in Kurmene."

During the Soviet occupation, official commemorative rituals were held at the cemeteries of the brethren and at the monument to the triumphal 50 years of Soviet power. The cemetery containing the remains of soldiers from World War I, in turn, turned into a meadow. Now the people of the village hold commemorative rituals at the rock that is there in honour of the victims of Soviet repressions. Other memorial sites have been cleaned up, and a zone of silence now exists around them.

It takes less than 10 minutes to walk this commemorative route. Some people do that every day, occasionally more than once.

I already mentioned the fact that this situation is typical in many Baltic villages. The routes of commemoration are sometimes supplemented with memorials to the victims of the Holocaust. There were no Jews in Kurmene in 1941, so the community had no traumatising memories about the horrible crime. That was true even though Jews were murdered in neighbouring villages at a distance of just 20 or 30 kilometres from Kurmene.

It takes less than 10 minutes to walk this commemorative route. Some people do that every day, occasionally more than once.

I already mentioned the fact that this situation is typical in many Baltic villages. The routes of commemoration are sometimes supplemented with memorials to the victims of the Holocaust. There were no Jews in Kurmene in 1941, so the community had no traumatising memories about the horrible crime. That was true even though Jews were murdered in neighbouring villages at a distance of just 20 or 30 kilometres from Kurmene.

The texture of memory that is created by the monuments creates knowledge, attitudes, and positioning vis-a-vis places of commemoration and everyday lives in their proximity.

Diverse and conflicting memories

Since the late 1980s, the topographic landscape of monuments in Latvia has become considerably more extensive, different and emotionally diverse. Latvia's collective memory and practices of commemoration have achieved a post-nationalist period. In recent years, there have been substantial changes in the collective memory of Latvians as a large social group. The collective memory is increasingly losing its homogeneity, and when people judge links between the past and the present, they split up collective memory into the memories of different social groups – ones which have their own traditions of memory and gather together on different dates of commemoration. One of the most active organisations at this time is the Children of Siberia Foundation, which brings together people who were children when their families were deported to Siberia. The foundation has produced several documentary films and published several books. It brings its members together, and it organises annual field trips to Siberia to visit and tape deportees who did not return to Latvia for one reason or another (establishing a family in Siberia, fearing the title of "enemy of the people," lost homes, etc.). Participants in these voyages seek out the cemeteries where repressed people were buried and set up monuments there. Often the group includes people who were deported as children. They bring along their own children and grandchildren to visit the graves of family members.³

Conflicts in memory are also based on the fact that different people in the Baltic States have different memories about the conclusion of World War II. When summed up, the tragedies of the war are vast. The war forced the people of Latvia to take the side of one or the other warring regime. The totalitarian nature of the two regimes did not allow anyone to stay on the sidelines and entirely avoid the choice. It is impossible here to draw a line between right and wrong or between that which was permissible or not permissible, because that means discussing the value of the lives of people who were alive back then. To a greater or lesser extent, the people of Latvia use their social memory to identify themselves with one or the other warring side, as well as the destinies of those who were murdered or repressed by one or the other side. What is more, this often happens at the personal or family level. What's more, different political forces in domestic and foreign policy alike find it to be of advantage to make use of these memories to find supporters and to strengthen their influence. Politicians are not shy about

³ For more on the Children of Siberia Foundation see: <http://sibirijasberni.lv/>

doing exactly that, even if it means risks for Latvia's security and stability. The fact that attitudes toward the war and the people who were involved in it and any attempt to create tolerance among those who were on either side of the line is also hindered by the fact that the legitimacy of status of the people of Latvia and Estonia today is rooted in different ways. Quite a few people and their ancestors arrived in these lands during the Soviet period, when statehood had been liquidated and the countries had been absorbed into the USSR. Others took part in the liquidation of statehood and the violent Sovietisation of the Baltic States. These are people who remember World War II as a moment of triumph and victory for the Soviet Union – a process which crowned the historical existence of the Soviet/Russian people.

The fact is that people in the Baltic States who were on opposite sides during the Second World War or had parents or other older relatives who were in that status have played the roles of attackers-victims, losers-winners, and conquerors-conquered people. They are all the residents of these countries, and they lives proceed together. There have been changes in statehood, political systems and understandings of human rights, despite the fact that World War II is still continuing in the minds of plenty of people. In terms of domestic politics, no agreement has been reached on aspects of history. Surveys conducted in the past show that the attitudes of members of the titular nations and those of Russian speakers tend to be quite polarised when it comes to the events of World War II.

The texture of memory in the Baltic States has also been affected by the way in which the Russian government has shaped policies related to history and memory. In February 2001, the Russian government approved a new programme on the patriotic raising of the citizens of the Russian Federation between 2001 and 2005. When that programme was concluded, the next one was set up, and discussions about the pre-revolutionary and the Soviet past became part of the mix. People were called upon to study history and find positive things therein so that the patriotic rearing of members of the public could be ensured.⁴ Representatives of the presidential administration said that the new programme shows that there must be no overall denunciation of the Soviet period and that no one must be allowed to forget the heritage of that period. The consolidation of the Russian public involved the use of history so as to establish positive self-confidence among Russian residents. No longer were the crimes of the Soviet regime against Russians and people in other countries regretted, the victims of the process were not longer commemorated, and instead the Soviet Union was presented as an influential superpower and a moving force behind progress in the world which must be praised for its victory in World War II. Many Russians who live in the Baltic States accept this view of history as their own, and that shapes their historical views about these countries and other nationalities present therein.

⁴ State programme "Patrioticheskoe vospitanie grazhdan Rossiiskoi Federacii na 2001–2005 gody". See: http://www.rg.ru/oficial/doc/postan_rf/122_1.shtm.
State programme "Patrioticheskoe vospitanie grazhdan Rossiiskoi Federacii na 2006–2010 gody". See: http://www.llr.ru/razdel3.php?id_r2=55

As the Russian community has tried to legitimate its "roots" in the Baltic States, it has eagerly sought to "return" the symbols and monuments of the Russian Empire to their original locations and to maintain Soviet monuments and relevant rituals. The Victory Monument in Rīga and other Soviet monuments are "a symbolic territory in which new ideas emerge, plans of action are formulated, and, therefore, the political activities of the Russian speaking community is institutionalised. This is a space in which the Russian speaking community can take on the status of a politically active community" (Hanovs, Vinnika, 190). In 2006, a monument to the Great War of the Fatherland in the Estonian capital city of Tallinn became a "symbolic battleground" in terms of historical understanding and collective memory. The government decided to move a sculpture of a Soviet soldier, known commonly as Alyosha, and a Soviet-era cemetery from the city centre to a cemetery of the brethren. Radical Russian speakers who were not loyal to the Estonian state organised street riots, damaging buildings in the proximity of the monument and causing upheaval which brought in the police. Ideologues and the mass media in Russia used the transfer of the monument and the reburial of the soldiers to claim that Estonia was attacking the historical memory of the entire Russian nation and displaying disrespect toward its historical role in World War II and the destructing of Nazism. The result was that according to surveys, Estonia became the most hated country in the world in Russia in terms of the people's views and emotions (see Lehti, Jutila, Jokisipilä).

Russia, as the heir to Soviet symbols and the victory in World War II, has tried to strengthen its international and historical prestige by manipulating with the collective memory of the country's residents. The differing understanding of the past which exists in Russia and in other countries of the former Soviet bloc has been turned into contemporary policy in which many issues are addressed from a position of strength. Russia believes that if Eastern Europe remains in the symbolic captivity of the Soviet Union, then that enhances Russia's prestige today. In analysing Russia's attitude, Oberländer has argued that it means an endless attack against memory – in the culture of memory and historiography in countries that were once annexed by controlled by the USSR. On the part of Russia there is nearly no evident readiness to pay attention to the arguments of neighbouring countries (Oberländer, 481). This means that the process of historical and memory-based tolerance in the Baltic States is in a crisis situation. The problem is made all the worse by the identity values of Baltic Russians, their sense of belonging to their country of residents or to Russia, and the choices and motivations which they develop in this regard.

Although there are many bands of confrontation in Baltic history and memory, these are all but invisible on an everyday basis. Instead, there are hopes and plans about the present and the future and the lives that people are living. Western European experience teaches us that a rethinking of history is important in societies which have not sunk fully into everyday concerns where economic and stability-related problems persist. Despite contradictory memories, settling of accounts about the past is not a violent

process (apart from the aforementioned riot in Tallinn). It cannot be said with any certainty, however, that this tolerance is absolutely stable. The texture of memory is not heterogeneous. Future researchers will have to try to expand our understanding of social memories about World War II in the Baltic States, looking at the diversity and traumatic nature of those memories, with effects that are still seen in contemporary politics and everyday lives of people.

References

Aitmatovs, Č. (1982) *Un garāka par mūžu diena ilgst (The Day Lasts More Than a Hundred Years)*. Rīga: Liesma.

Brūvelis, E., Feldmanis, A. E., Kokneviča, T., Kuzmins, V., Līce, A., Neiburgs, U., Vasiļevskis, J. (2005) *Latviešu leģionāri. Latvian Legionnaires*. Rīga: Daugavas Vanagi.

Čaupova, R. (2004) Daži pilsētvides un tēlniecības attiecību aspekti (Sculpture in urban space: Some aspects of relationships). In: Zilgalvis, J. (ed.) *Arhitektūra un māksla. Rīgā: Idejas un objekti (Architecture and Art in Riga: Ideas and Objects)*. Rīga: Neputns. P. 170–185.

Čaupova, R. (2006) Politisku faktoru un administratīvu lēmumu loma tēlniecībā. In: Lāce, D. (ed.) *Māksla un politiskie konteksti (Art and Political Contexts)*. Rīga: Neputns. P. 156–165.

Gombrich, E. H. (1999) *The Uses of Images. Studies in the Social Function of Art and Visula Communication*. London, Phaidon Press Limited.

Hanovs, D., Vinnika, I. (2006) Krievvalodīgie Latvijā: diasporas kultūras atmiņas saturs un veidošanas tehnoloģijas (Russians and Russian – Speaking population in Latvia: Diaspora and technologies cultural memory). In: Ozoliņa, Ž. (ed.) *Expanding Borders: Communities and Identities. Proceedings of International Conference Riga, November 9–12, 2005*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds. P. 185–208.

Johnson, N. C. (2002) Mapping monuments: the shaping of public space and cultural identities. *Visual Communications*, 1(3), 293–298.

Ķīlis, R. (1998) Sociālā atmiņa un nacionālā identitāte Latvijā (Social memory and national identity in Latvia). In: Ķīlis, R. (ed.) *Atmiņa un vēsture no antropoloģijas līdz psiholoģijai (Memory and History from anthropology to psychology)*. Rīga: N.I.M.S. P. 113–130.

Laar, M. (2008) *Eesti Leegion sõnas ja pildis. The Estonian Legion in Words and Pictures*. Tallinn: Grenader.

Lehti, M., Jutila, M., Jokisipilä, M. (2008) Never-ending Second World War: Public performances of national dignity and the drama of the Bronze Soldier. *Journal of Baltic Studies*, 39(4), 393–418.

Nora, P. (1996) General introduction: Between memory and history. In: Nora, P. (ed.) *Rethinking the French Past. Realms of Memory. Vol. 1: Conflicts and Divisions*. New York: Columbia University Press. P. 1–20.

Oberländer, E. (2009) Conflicting cultures of remembrance of the occupation of the Baltic States, 1940–1991, in Russia, Latvia and the West. In: Ērglis, Dz. (ed.) *Occupation Regimes in the Baltic States, 1940–1991. Research of the Commission of the Historians of Latvia, 2008 and Proceedings of the International Conference "Occupation Regimes in the Baltic States (1940–1990): Research Results and Problems," 30–31 October 2008, Riga*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. P. 480–486.

Resnais, G. (ed.) (2006) *Akmenī iecirsta sāpe, 1940–1990 (Pain Engraved in Stone, 1940–1990)*. Rīga: Latvijas Politiski reprsēto apvienība.

Riekstiņš, J. (2007) The deportation of March 25, 1949 in Latvia. In: Šķiņķe, I. (ed.) *Aizvestie. 1949.gada 25.marts. 1.sēj. (Deportees. March 25, 1949. Vol. 1)*. Rīga: Latvijas Valsts arhīvs; Nordik. P. 33–57.

Sherlock, T. (2007) *Historical Narratives in the Soviet Union and Post-Soviet Russia. Destroying the Settled Past, Creating an Uncertain Future*. New York: Palgrave Macmillan.

Skultans, V. (1997) Theorizing Latvian lives: the quest for identity. *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 3(4), 761–780.

Stranga, A. (2005) The Holocaust in occupied Latvia: 1941–1945. In: Nollendorfs, V., Oberländer, E. (eds) *The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations, 1940–1991. Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia*. Riga: Institute of the History of Latvia. P. 161–174.

Stranga, A. (2006) Holokausta vēstures pētniecība un holokausta piemiņa Latvijā (Research and memory of the Holocaust in Latvia). In: Ērglis, Dz. (ed.) *Holokausts Latvijā. Starptautiskās konferences materiāli. 2004.gada 3.–4. jūnijs, Rīga, un 2004.–2005.gada pētījumi par holokaustu Latvijā. Holocaust in Latvia. Materials of an International Conference 3– 4 June 2004, Riga and the Holocaust Studies in Latvia in 2004–2005*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds. P. 13–32.

Vilciņš, T. (1994) Latviešu leģionārs 50 gadu pēc kara. Sociolģiskais aspekts (The Latvian legionnaire 50 years after war. Sociological portrait). *Latvijas Arhīvi (Archives of Latvia)*, 2, 32–43.

Wertsch, J. V. (2002) *Voices of Collective Remembering*. Cambridge: Cambridge University Press.

Winter, J. (1995) *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press.

Winter, J. (2008) Sites of memory and shadow of war. In: Erll, A., Nünning, A. (eds) *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin; New York; Walter de Gruyter. P. 61–74.

Young, J. E. (1993) *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning*. New Haven: Yale University Press.

Young, J. E. (2008) The texture of memory: Holocaust memorials in history. In: Erll, A., Nünning, A. (eds) *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin; New York; Walter de Gruyter. P. 357–365.

Zelče, V. (2009) History – Responsibility – Memory: Latvia's case. In: Rozenvalds, J., Ijabs, I. (eds) *Latvia. Human Development Report. Accountability and Responsibility. 2008/2009*. Rīga: ASPRI. P. 44–57.

Pirmā pasaules kara brāļu kapi. 2010.gada septembris

World War I Cemetery. September, 2010

Otrā pasaules kara padomju karavīru brāļu kapi. 2010.gada septembris

Word War II Soviet Warrior's Cemetery. September, 2010

Oktobra revolūcijas 50.gadadienai veltītais piemineklis. 2010. gada septembris

Monument of 50th Anniversary of October Revolution. September, 2010

Piemineklis "Sarkanā terora upuriem Kurmenē". 2010.gada septembris
Memorial "To the Victims of Red Terror in Kurmene". September, 2010

Skats no Oktobra revolūcijas 50.gadadienai veltītā pieminēkļa uz Sarkanā terora upuru pieminēkli un Otrā pasaules kara padomju brāļu kapiem. 2010.gada septembris

View from monument of 50th Anniversary of October Revolution to the memorial "To the Victims of Red Terror in Kurmene" and the World War II Soviet Warrior's Cemetery. September, 2010

